

NAGY JÁNOS

Osztatlan filológia

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

filológia, műelemzés, szövegtan

Török Gábor emlékének

1. A Révai nagy lexikona VII. kötetében (1913) a *Filologia* címszó szövegében ezt olvashatjuk: „beszélni szeretés. E szó először Platónnál fordul elő, és a tudományos vitatkozás kedvelését, később a sokoldalú, enciklopedikus tudást jelenti.” (503) A következő *Filologus* címszó szövege: „beszéd- azaz tudányszerető, főleg pedig valamely nép múltjával és szellemi életével, elsősorban nyelvével és irodalmával foglalkozó tudós.” (506)

A közel egy évszázados lexikoncikkek azt a hagyományos elképzelést tükrözik, amely szerint a filológia széles körű ismeretanyaggon nyugvó kutatást, a nyelv és az irodalom szövegeit kedvelő elemzést igényel. Azaz nem választja el a nyelvész elemzéseit az irodalomkutató vizsgálataitól, nem osztja irodalmi kutatásra és nyelvészeti kutatásra a filológiát: a maga módján egyetemes abban, hogy mindazt bevonja vizsgálatai körébe, ami a kutatás tárgya szempontjából releváns. Ez az egyetemeség jelenik meg a címben az „osztatlan” terminusban.

Sok egyéb mellett az is megváltozott 1913 óta, hogy az új évezred kutatói számára egyáltalán nem ilyen természetes a szövegek tanulmányozásában az osztatlanság. Erre vall Török Gábor első József Attila-könyve: *„Vissza kell térnünk a nyelv- és irodalomtudomány ősi egységéhez, az osztatlan filológiához: a megosztottság után vissza a dialektikusan magasabb szintű egységhez!”* (Török Gábor: *A líra logika*, 10) A meghirdetett cél arra támaszkodik, hogy a (bármely korban keletkező) irodalmi mű sokoldalú viszonyrendszerben jön létre és hat az olvasókra: *„Nincsen olyan egyéni mű, melynek önmagában teljes értelme lenne: a mű csupán mint egy összesség függvénye létezik. Ez az összesség... például a nemzeti hagyomány is, a művészet teljes rendszere is.”* (Eliot, T. S. – idézi Török Gábor i. m. 11)

Ha az irodalmi alkotás hatását kiemeljük a sokféle tényezője közül, a történetiség követel magának helyet: *„A vers... hogyan és hol helyezkedik el a költői életműben... a kortárs magyar és európai líra milyen alkotásainak összefüggés-hálózatába illeszkedik bele. Ez a hálózat aztán idővel átrendeződik, s vele a nyelvi alkotás, a vers információtartalma is módosul kissé.”* (Török Gábor i. h.) Bizonyos feladatok inkább az irodalomkutatót, más teendők a nyelvtudományt érdekelhetik elsősorban: *„...a kiteljesedett kontextus vizsgálatában egyesülnie kell a nyelvtudománynak és az irodalomtudománynak. (...) Hasonló eredményekre jutunk, ha a situációt, a beszédhelyzet fogalmát vizsgáljuk... a situációegyüttes elemzését már nem oldhatja meg a nyelvtudomány a maga módszereivel. Itt már az irodalomtudományé a döntő szó.”* (Török Gábor i. h.)

2. A legkézenfekvőbb közös feladat a filológiai elemzésben az irodalmi szövegek értelmezése: *„Szükséges és szinte reménytelen... feladat a műelemzés. Nem véletlen, hogy súlyának cipelésére két tudomány is vállalkozott: az irodalomtudomány és a nyelvészet.”* (Békési Imre 2001: 5) A modern irodalomtudós lényegében ugyanúgy látja ma is az irodalmi szöveg állandóságának és változandóságának viszonyát, mint Török Gábor: *„Nemcsak minden olvasással születik újjá az alkotás, méghozzá minden korábbtól különböző módon, hanem az egyes koroknak is megvan a maguk többé-kevésbé rájuk jellemző olvasata, irodalomtörténeti értékrendje. E »találkozások« által él a maga filológiai állandóságában is örökké változó remekmű.”* (Pál József 2005: 17)

Ahhoz, hogy a kutató (akár az irodalmár, akár a nyelvész) a maga munkáját végezze és végezhesse, át is léphet a másiknak a területére, s osztozkodhatnak is a feladatokon: *„Úgy is osztozhatunk a feladatokon, hogy nyelvész és irodalmár rendszeresen átjár a szomszédba: ...van már erre jó néhány (és néhány jó) példánk. A jövő távlata azonban az osztatlan filológia: a két tudomány módszereinek átgondolt egyesítése.”* (Török Gábor i. m. 13)

A modern szövegkutatás egyik alapvető felismerése, hogy a mondat fölötti közegben már nem nyelvi-nyelvészeti tényezők irányítják az információk építkezését: *„A gondolatmenet a gondolatok közt viszonyokat hozza létre, anélkül, hogy azok megszűnének gondolatok, azaz viszonymegragadások lenni. Így az előreha-*

ladó gondolkodás nemcsak a dolgok viszonyait ragadja meg, hanem azokon túl a viszonyok viszonyait is." (Porzig, W. 1950: 368–369 – Békési Imre 2001: 9) Ugyanakkor a szöveg tanulmányozása nem hagyhatja figyelmen kívül a nyelvi szövet sajátosságait. *...a gondolatok egymáshoz való viszonya nyilvánvalóan hatással van a mondat szavainak elrendezésére.*" (De Beaugrand–Dressler 2000 (1972) – Henri Weil 1844) Állandó egymásra vonatkoztatás érvényesül a nyelvi és a nem nyelvi tényezők között a szövegben: *„A mondatok és a bekezdések kohéziós elemeinek részletes vizsgálata... a szövegnyelvészet és a strukturalista irodalomtudomány egyik fontos területe.*" (Crystal, D. 1997/1998: 104)

3. Az elméleti alapok és a praktikus elemzések szempontjából elsősorban a szemiotikai megközelítés és a szövegtudományi/szövegtani megközelítés érvei említhetők. Néhány kutatási területet vázolhatunk, ilyen a kutatás tárgya, a kutatás célja, az alkalmazott vagy alkalmazható módszer (és az elméleti alap).

– *A kutatás tárgya szempontjából* természetes rokonság adódhat szemiotikai nézőpontból: az irodalmi és a nem irodalmi textus jeleinek vizsgálata ilyen közös, rokonítható tárgy, amelyben magától értetődően fontos a szintaktikai, a szemantikai és a pragmatikai tényezők relevanciája. Hasonlóképpen nyilvánvalóan közösen kutatandó (illetve akár a nyelvész, akár az irodalmár számára elvégzendő) feladat a szövegnek mint szövegnek a vizsgálata. Minthogy az „irodalmiság” kritériumai a mai elemzésekben elsősorban az irodalom kommunikációs felfogása szerint ítéltetők meg, ezért (a vendégszövegek, talált szövegek korában) az irodalomnak szánt és irodalomként elfogadott szövegek tekinthetők irodalmi szövegnek. Ezenkívül akárki tanulmányozza is, meg kell állapítania a szöveg önállóságának vagy nem önállóságának (nyelvi és nem nyelvi) tényeit; fel kell derítenie a szöveg intertextualitásának jellemzőit.

A kutatásban lehetséges közös tárgy is a különböző diszciplínák számára: pl. a nyelv- és az irodalomtudomány vizsgálatain kívül a stilsztika és retorika is elemzi a szó-és gondolatalkazatokat; a recepcióesztétika és befogadáselemzés, a szocio-elemzések az irodalmi szövegek hatásait; a szaknyelvkutatás és a szövegtipológia az irodalmi esszében az argumentáció nyelvi és nem nyelvi tényezőit kutatja. Hasonlóképpen számos közös témája van irodalmároknak és nyelvészeknek az irodalmi szövegek fordítása (és a nyelvtanítás) területén; mindkét tudományágnak a számítástudománnyal kell szövetkeznie az irodalom korpusznyelvészeti megközelítése és irodalmi szövegek számítógépes feldolgozása terén.

– *A kutatás célja felől* a szemiotikai megközelítésben az elemzés eredményes lehet az irodalmi szövegben alkalmazott kód/kódok egyenértékűsége vagy hierarchiája szempontjából. Ennek a kérdésnek az aktualitása a filmnek, egyáltalán a képi összetevőknek a XX. században érvényesülő dominanciájával indokolható; a vizuális kultúra retoricitása kihat az irodalmi/irodalomtudományi és a nyelvészeti/nyelvtudományi kutatásokra is. Új típusú szövegek, új szövegtípusok követelnek maguknak releváns vizsgálati eljárásokat.

A szövegtani megközelítésben a kommunikációs/interakciós szövegfelfogás bizonyos elkülönültségeket is, bizonyos átfedéseket is hozott az inkább irodalmi és inkább nyelvészeti kutatások számára. A szerzőcentrikus megközelítés az irodalomtudományban a szöveg létrehozásának folyamatát tanulmányozza, a nyelvészeti elemzés a különböző szerzői ego-k (a *self*) és a textus viszonyában értékelhető. A szövegcentrikus megközelítés a XX. században a strukturalista szemléletű elemzésekre volt érvényes (irodalmároknak és nyelvészekre egyaránt); a XXI. század elején a retorikai alapozású irodalomelméleti és szövegnyelvészeti vizsgálatok figyelmének előterében is a textus áll. A befogadócentrikus szempont a recepcióesztétikai elemzésekben érvényesül, párosulva és kiegészülve a pszicholingvisztika e téren végzett munkálataival.

– *A kutatás módszerei felől* kulcsfontosságú a megközelítés elve: holisztikus-e a szemlélet vagy moduláris. A holisztikus szemléletű elemzésekben az egésznek alárendelt, tehát hierarchiába rendezett/rendezendő elemek és tényezők együttese vizsgálható. Ebből a szemiotikai megközelítésben az következik, hogy hipotetikus vagy igazolható központi motívum, kulcsnéző, centrális szervezőelv rendel magá köré a szöveg darabjait. A moduláris szemléletben a vizsgálati eljárások az egyes médiumok/kódok szerint folynak (az irodalmi szövegben legalább a hangzás, a prozodikus elemek, a lexikális tartalom és a kompozíció figyelembevételével). Ez után, a kódok szerint elvégzett elemzés után következik a modulonkénti eredmények egymásra vonatkoztatása.

A szövegtani megközelítésben a két fő megjelenési mód határozza meg a módszereket: a beszélt vagy írott/nyomtatott szöveg elemzésében természetesen más úton jár a holisztikus, más úton a moduláris elvű kutatás. Külön figyelmet érdemel a nonverbális kommunikátumok elemzése, e tekintetben érintkezik a művészetelméleti/esztétikai elemzések és pl. a nonszensz versek, a hangköltészet, a fényköltészet tartománya.

Az elmélet és a módszer kompatibilitásában térünk még ki arra a kettősségre is, hogy mind a szemiotikai, mind a szövegtani kutatások vagy saussure-i, vagy Saussure utáni világban gondolkodnak. Az első esetben a referenciális elméletek és a velük alkalmazható metodikák a jelentést mint a jelölő-jelölt tényezők viszonyfogalmát alkalmazzák. Ezzel szemben az areferenciális elméletek és a velük alkalmazható metodikák számára kiindulásként van adva a jelentések diffúz, hálózatos természete. Könnyű belátni, hogy mindkét világban természetes a teóriák és a módszerek koherenciájának követelménye. Ha az irodalmi szövegben egyetlen vagy akár több (bármilyen elvont és fiktív) jelöltet kapcsolunk az adott jelölőhöz, azaz a jelentésnek mint viszonynak a természetét nem kérdőjelezzük meg, akkor csakis referenciális módszert érdemes alkalmaznunk.

4. Eppen tíz éve, 1997-ben rendeztünk olyan konferenciát a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán, amelynek az volt a lebonyolítási rendje, hogy minden egyes témát egymás után (és egymással is vitatkozva) irodalmár kutatók és nyelvész elemzők vizsgáltak meg. Ennek a sajátos oszlatlan filológusságnak a végeredménye (tehát nem egy személyben, hanem mindig két különböző megközelítésnek a figyelembevételével) a hallgatóság számára megvalósult, legalábbis abban a közegben. Akkor Szigeti Csaba irodalomtörténéssel együtt elemeztük József Attila egyik szövegét. Az alábbiak bizonyos irodalomtörténeti és nyelvészeti tényezőket együtt érveyesítnek.

4.1. Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben (1935–37).

*...ha azt akarom, hogy szeres-
senek, mindezt el
kell titkolnom,
de akkor már nem szeretnek,
mert tudom, hogy azt
szeretik, akinek mu-
tatom magamat és nem en-
gemet...*

(József Attila Összes Művei IV. Ak, Bp. 1967: 33)

Az irodalmiság nézőpontja feltételezi azoknak a kritériumoknak az elfogadását, amelyek az irodalmiságot a szöveg (az irodalmi szöveg) inherens, belső tényezőjének tartják. Minthogy ennek a József Attila-szövegnek mint egésznek a felfogásában nincs egyetértés (ti. hogy irodalminak szánta-e a szerző, az legalábbis kétes, azaz nincs eldöntve; és hogy irodalmi szövegnek fogadjuk-e el, a válasz a szöveg egészében valószínűleg nemleges), ezért az a részkérdés vetődik fel, hogy vajon az idézett nyolc tagmondatnyi részlet irodalmi szöveggént olvasható-e.

A nyelvi anyagban a szintaxis érvei szerint a *tudom* jelentése kulcskérdés, hisz e nélkül a részlet nélkül is teljesen érthető a szövegrész: *ha azt akarom, hogy szeressenek, mindezt el kell titkolnom, de akkor már nem szeretnek, mert azt szeretik, akinek mutatom magamat és nem engemet...* A *tudom* mégis része a szövegnek, méghozzá a kompozícióban igen fontos helyen, így válik szimmetrikussá, pontossá az *én* és az *ők* felváltva érvényes világa tagmondatonként. Mindez behelyeződik a *szeret-nem szeret* váltakozásba is. A sorvégi elválasztások éppen azt a három elemet emelik ki: *szeres-senek, mu-tatom, en-gemet*. És főként: a *tudom*-nak centrális szerepe van József Attila skizoid betegségében, abban, hogy az *értelem iszonyú karma* mindig, minden lelkiállapotban hat.

A kompozíció az itt bemutatott vázlat szerint is erősen retorikus, a jelentés szerkezetének felépítése az explicit és az implicit információkat úgy rendezi el, hogy az *én* és az *ők* szféráját alanyként/cselekvőként felváltva érvényesíti, s diszkurzív módon az alany mellett feltünteteti argumentumként a másik szereplőt: pl. *akarom* (*én* – *tőlük*), *hogy szeressenek* (*ők* – *engem*) stb.

4.2. Két „egysoros” példájában nyilvánvalóvá tehető, hogy az elsőben az általános emberi sajátosságok, a másodikban a speciális tájnyelvi szokások hogyan befolyásolják a szövegek megértését.

Minden ajtó be van zárva. (P. S. J.)

Petőfi példájában az a kettősség érdemel figyelmet, amely szerint a jelentés vagy 'nem lehet bemenni', vagy 'nem lehet kimenni'. Ennek a megértésében különös fontossága adódhatik annak, hogy a befogadó szenved-e klausztrófiától, van-e „bezártság”-élménye (pl. liftben maradás) vagy akár „kizártság”-élménye (ha véletlenül kizárja magát a lakásából).

A világ Isten szakála.

(Weöres Sándor: Egysoros versek)

A Révai lexikon X. kötetéből tudható, hogy a Dunántúl egyes vidékein „Isten szakála” néven is nevezik a kontyvirágot. Ennek a növénynek a használata kétféle: egyes részeinek a főzete a gyulladás csökkentésére, más részeinek anyaga mérreg készítésére alkalmas. Könnyű belátni, hogy ezen a vidéken (ebben Weöres felnevelkedésének táján is) megértik az egysoros verset, és úgy értik: az embernek hasznára is, kárára is válhatik a világ.

4.3. Az alábbi versrészletben a világot megismerő gyermek számára a dolgok halmaza kettős, illetve hármas osztásokba rendeződik. A megismeréstudományban (a kognitív pszichológiában, a pszicholingvisztikában, majd a kognitív tudományokban) feltárulnak azok az agykérgi és központi idegrendszeri folyamatok, műveletek, amelyeknek a tevékenysége végzi a mentális eljárásokat a világ megismerésében.

*A tarka egység részekké szakadt,
rámzúdult a különbség-áradat.
Képzeld faágakat; mindegyiken
sok két- és hárommagvu tok terem:
így lett lassacskán mindennek neve
párjával: tej-víz, fehér-fekete,
orr-fül, huszár-baka, fésű-kefe
s hármásban: elefánt-zsiráf-teve,
fű-fa-füst.*

(Weöres Sándor: Fű, fa, füst)

Petőfi S. János professzor tiszteleti kötetében Pál József tanulmánya éppen kettős és hármas rendszereket vizsgált: *Kettős és hármas rendszerek Weöres Sándor Háromrészes énekében* (Pál József 2002: 403–411).

5. Jól teszi a mai kutató, ha az irodalmi szöveg elemzésében mindazt felhasználja, ami segítheti az eredmények elérésében. Jól választ akkor, ha az irodalomkutatás hagyományait követi; de akkor is, ha új utakat keres. Helyesen cselekszik a nyelvész, ha a bevált nyelvészeti munkákat folytatja; de akkor is, ha eddig ki nem próbált utat választ. S mindketten a legjobban teszik, ha egymás eredményeire is tekintettel vannak. Az osztatlan filológia jegyében.

IRODALOM

- Békési Imre 2001: *Osztatlan filológia*. Tiszatáj Könyvek, Szeged: 5, 9.
 De Beaugrand–Dressler 1972/2000: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina Kiadó, Budapest.
 Crystal, David 1997/1998: *A nyelv enciklopédiája*. Osiris Kiadó, Budapest.
 Pál József 2002: Kettős és hármas rendszerek Weöres Sándor *Háromrészes énekében*. In: *Szöveg az egész világ. Petőfi S. János 70. születésnapjára*. Szerk. Andor József, Benkes Zsuzsa és Bókay Antal. Tinta Könyvkiadó, Budapest: 403–411.
 Pál József 2005: Bevezető. In: *Világirodalom*. Akadémiai Kiadó, Budapest: 17.
 Török Gábor 1968: *A líra logika*. Magvető Kiadó, Budapest: 10–13.

JÁNOS NAGY

Undivided Philology*In Memoriam Gábor Török*

21st century philology can be characterized by two research trends: literary-based and linguistic-based. The author of the article supports the idea of undivided philology instead of having two different approaches. This idea is dedicated to Gábor Török, the former well-known researcher of the institute.

Gábor Török, as the lecturer of the Department of Hungarian Linguistics, significantly contributed to stylistics, prosody and literary analysis with his books, studies and research aiming for undivided philology. The article contrasts the principles of the linguistic and literary researchers in order to prove that the two aspects are inseparable and depend on each other.